

Faiq Ələkbərli
AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

V Yazı

1918-ci il noyabrında ingilislərin Bakıya daxil olması ərafında Azərbaycan Milli Şurası fəaliyyətini bərpə edərək Azərbaycan Parlamentinin yaradılması ilə bağlı qanun qəbul etdi. Bu qanuna görə, hazırda "Ümumazərbaycan Müəssisələr Məclisini çağırmaq mümkün olmadığından qərara alındı ki, Milli Şura dövlət qanunvericilik orqanına - Azərbaycan parlamentinə çevrilsin".¹ Eyni zamanda, həmin qanuna görə, ölkə əhəlinin milli tərkibinə müvafiq olaraq Azərbaycanda yaşayan bütün millətlərin nümayəndələri daxil olmaqla, parlamentdə 120 millət vəkil təmsil olunmalı idi. Noyabrın 29-da Milli Şura "Bütün Azərbaycan əhəlinə" adlı müraciət yaydı: "Bu ayın 19-da qəbul etdiyi qanunnaməyə görə Şurayı-Milli dekabrın 3-nə qədər 120 əzalıq bir Məclisi-Məbusan halına gələcəkdir. Bu məclisə azlıqda qalan millətlərdən nümayəndələr cəlb olunduğu kimi, məmləkətin vilayətlərindən də vəkillər çağırılmışdır. Bu surətlə yığılacaq məbusan irəlidə ümumi intixab üsulu ilə Azərbaycan Məclisi Müəssisəni yığıncaya qədər yurdu muzun sahibi olacaq, onun müqəddəratını həll, hökumətini təşkil və mənafeyini müdafiə edəcəkdir".

Qeyd edək ki, erməni daşnakları, rus bolşevikləri və başqa siyasi, ictimai qruplar bütün vasitələrlə general Tomsona təsir edərək ya Azərbaycan parlamentinin reallaşmasına imkan vermək istəmiş, ya da onların da maraqlarının burada da təmin olunması tələblərini irəli sürüdü. "Parlamentə Azərbaycan da yaşayan milli azlıqların nümayəndələri də daxil edilməli idi və yalnız bu şərtlərə əməl edildikdən sonra parlamentin çağırılmasına icazə verilirdi. Sonrakı danışıqlar üçün Milli Şuranın M.Ə.Rəsulzadə, M.Y.Cəfərov və Ə.C.Pepinovdan ibarət nümayəndə heyəti seçildi".

1918-ci il dekabrın 7-də H.Z.Tağıyevin Nəci Qızlar Gimnaziyasını binasında Azərbaycan Cümhuriyyəti parlamentinin ilk təsis iclası oldu. İclası giriş sözü ilə açan Azərbaycan Milli Şurasını sədri, dövlət başçısı M.Ə.Rəsulzadə "bir kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz" şüarını səsləndirdi. 4 Parlamentin ilk iclasında bitərəf Ə.M.Topçubaşov parlamentin sədri, "Müsavət" in üzvü H.b.Ağayev isə onun müavini seçildi. Parlamentin ilk iclasında F.Xoyski Müvəqqəti hökumətin istefa verdiyini və hakimiyyətin bütövlükdə, par-

lamentə verildiyini bəyan etdi. Yeni, sayca üçüncü hökumətin təşkil edilməsi də F.Xoyskiyə həvalə olundu və 1918-ci il dekabrın 26-da yeni hökumət kabinetinin tərkibi elan edildi. Bu arada, general Tomsonla danışıqlar apararaq Azərbaycan hökuməti sonda istəyinə çatdı və general Tomson onu yeganə qanuni hökumət kimi tanıdı.

Parlamentin işində 10 fraksiya iştirak edirdi ki, bu fraksiyalar arasında üstünlük "Müsavət" in əlində idi. Parlamentdə "Bitərəflər", "Əhrar", "İttihad", "Hümmət" və Müsəlman Sosialist blokunun üzvlərindən ibarət olan sosialistlər fraksiyası, "Daşnaksutyun", bundan başqa erməni icması və

da, əvvəldən böyük dövlətlərin liderləri "rus məsələsini" müzakirəyə başladılar. 6 Həmin müzakirələrin nəticəsi olaraq 1920-ci ilin yanvarında Azərbaycan və Gürcüstan dövlətləri müttəfiq dövlətlərin (Antanta) Ali Şurasının 1920-ci ilin yanvarın 11-də keçirilən iclasında de-fakto tanındılar. 7 Paris sülh konfransında iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Ə.Topçubaşovun istər Versaldan göndərdiyi məktublardan, istərsə də hələ İstanbulda ayrı-ayrı dövlətlərin nümayəndələri ilə keçirdiyi görüşlərdən aydın olur ki, Azərbaycanın müstəqil bir dövlət kimi tanınması çox çətin bir proses olmuşdur.

Sovet Rusiyası Azərbaycana hərbi müdaxilə etmək üçün ölkə daxilində "beşinci kolon"un - yerli bolşeviklərin güclənməsinə diqqət artırır. Çox yazıqlar ki, azsaylı azərbaycanlı-türk bolşeviklər də Azərbaycan Cümhuriyyətinin Sovet Rusiyası tərəfindən işğalında yaxından iştirak etdilər. 1919-cu ilin sonlarına qədər ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərərək xalq arasında ciddi nüfuza malik olmayan eserlər, bolşeviklər, menşeviklər ruslar tərəfindən bir araya gətirildi. 1920-ci ilin fevralın 11-12-də Bakıda RK(b)P-nin Bakı Komitəsi, "Hümmət", "Ədalət" və başqa sol yönlü təşkilatlar I qurultay keçirərək Azərbaycan Kommunist

yerli türklərin qırğınına rəvac verdi. Martın 22-də Moskvanın razılığı ilə erməni quldur hərbi dəstələri Xankəndində yerləşən qarnizona, Qazax və Gəncə qəzalarına basqın etdilər. Azərbaycan hökuməti məcbur qalib milli ordunu təcili Dağıstan sərhəddən və Bakıdan Qarabağda baş verən erməni qiyamını yatırmağa yönəldi. Bununla da cümhuriyyətin şimal sərhədi müdafiəsiz qaldı.

Sovet Rusiyası təbliğat vasitəsilə Ankaranı da inandıra bildi ki, XI Qırmızı ordu Bakıdan keçərək "Antanta"ya qarşı vuruşan Türkiyənin yardımına gedəcək. XI Qırmızı ordunun tərkibindəki müsəlman hissələrinə Xəlil paşa

Quzey Azərbaycanda Milli Azadlıq Hərəkatının Türkcülük və Azərbaycançılıq fəlsəfəsi (1901-1920-ci illər)

"Milli azlıqlar" fraksiyalarının nümayəndələri var idi. Azərbaycan parlamenti fəaliyyət göstərdiyi 17 ay müddətində 270-dən çox qanun layihəsini müzakirəyə çıxararaq, 230-a yaxın qanun qəbul etmişdir. Bu qanunlar arasında ən mühümləri - "Azərbaycan Cümhuriyyətinin Müəssisələr Məclisinə seçkilər haqqında Əsasnaməsi", "Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında qanun", "Mətbuat haqqında nizamnamə", bələdiyyələrin yaradılması, təhsilin inkişafı, Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin, Dövlət sərhəd qoşunlarının yaradılmasıdır.

Yusifbəylinin başçılığı ilə sayca dördüncü hökumət 1919-cu ilin aprelin 14-də fəaliyyətə başladı. Yeni hökumətin proqramına Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin dünyanın aparıcı ölkələri tərəfindən tanınması, ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin olunması, qonşu dövlətlərlə əməkdaşlıqların yaradılması, milli təhlükəsizliyin gücləndirilməsi, ordunun inkişafı, təhsil müəssisələrinin yaradılması daxil idi.

Versal sülh konfransında başlıca olaraq Almaniya ilə sülh nizamlanması nəzərdə tutulsa

Azərbaycanın müstəqilliyi Antanta tərəfindən tanındığı bir zaman başının üstünü Sovet Rusiyası təhlükəsi alırdı. 1920-ci ilin yanvarın 2-də RSFSR xarici işlər komissarı G.V.Çiçerin Azərbaycan xarici işlər naziri F.Xoyskiyə ilk nota göndərərək, Denikinə qarşı müharibəyə qoşulmağı tələb etdi. Xoyski yanvarın 14-də cavab notası göndərərək bildirdi ki, vətəndaş müharibəsi Rusiyanın daxili işidir. Yanvarın 19-da "Antanta"nın Azərbaycana ordu yox, yalnız hərbi sursat yardımı etmək haqqında qərarı ilə bağlı məlumatı əldə edən Rusiya Azərbaycana qarşı diplomatik təzyiqləri gücləndirdi. Yanvarın 23-də Azərbaycana ikinci nota göndərən Çiçerin bildirdi ki, Azərbaycanın Rusiyanın daxili işinə qarışmaması Denikinə qarşı mübarizədən imtina etmək deməkdir. Xoyski isə cavabında deyirdi ki, Rusiya Azərbaycanın müstəqilliyini tanıdıqdan sonra bu məsələlərə rəsmi Bakı baxa bilər. Əslində Rusiyanın 1920-ci ilin martınadək Azərbaycana göndərdiyi notalar Cümhuriyyətə qarşı hazırlanan müdaxiləni pərdələmək məqsədi güdüdü.

Partiyası (AKP) adı altında birləşdilər. Sovet Rusiyasının siyasətinin daşıyıcısı olan AK(b)P "Azərbaycanda dövlət çevrilişi xəttini əsas götürdü. Yerli bolşeviklər milli hökumətə qarşı fəal təbliğat aparırdılar. Ancaq aydın idi ki, Azərbaycan kommunistləri öz qüvvələri ilə dövlət çevrilişi etmək iqtidarında deyildilər. Onlar daha çox Rusiyanın təcavüzünə ümid bəsləyirdilər".

1920-ci ilin aprelin 1-də Yusifbəylinin başçılıq etdiyi hökumət istefa verdi və yeni hökumətin təşkilatı M.H.Hacinskiyə tapşırıldı. Hacinski kommunistlər də daxil olmaqla sol qüvvələrdən ibarət koalisiyon hökumət yaratmaq istəsə də, bolşeviklər bundan imtina etdi. Yeni hökuməti yarada bilməyən və hökumətin təşkilatı üçün əsas vaxt itirdikdən sonra, aprelin 22-də bu barədə Hacinski parlamentə məlumat verdi. Sovet Rusiyası Cümhuriyyəti devirmək üçün diplomatik təzyiqlərlə yanaşı, yerli bolşeviklərlə erməni daşnaklarından və Türkiyəyə yardım bəhanəsindən istifadə etdi. AK(b)P-ni birmənalı şəkildə öz əlində saxlayan Sovet Rusiyası martın ortalarında ermənilərin əli ilə Qarabağda

və başqa türk zabitləri rəhbərlik etdirdilər. Qafqaz cəbhəsi İnqilabi Şurası S.Q.Orconikidzenin başçılığı ilə 21 və 23 aprel tarixində XI Qırmızı orduya aprelin 27-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin sərhədini keçib bütün ərazini tutmaq əmrini vermişdi. Həmin əmrə əsasən də aprelin 26-dan 27-nə keçən gecə Levandovskinin başçılığı ilə XI Qırmızı ordu hissələri Quzey Azərbaycanın Yalama-Xaçmaz tərəfindən dövlət sərhədlərini keçmişdi. Bu o demək idi ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti 27 aprel tarixində işğala məruz qalmış, XI ordu aprelin 28-də isə zirehli qatarla Bakıya daxil olmuşdur. N.Yaqublu yazır: "Beləliklə, bolşeviklər məhz 28 Apreli Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin yaradılması günü elan edərək "28 Aprel inqilabı" olaraq dünya ictimaiyyətinə yaydılar. Yəni 27 aprel işğalı yox, yalan və saxta bir təqvim yaratdılar - 28 Aprel inqilabı".

Sovet Rusiyasının XI ordusu dövlət sərhədlərini pozub Bakıya üz tutmasından maksimum yararlanmağa çalışan Azərbaycan türk bolşevikləri RKP (b) Qafqaz Diyarı Komitəsinin Bakı bürosu və AK(b)P adından hakimiyyəti təhvil vermək haqqında parlamentə ultimatum vermişdi. M.Ə.Rəsulzadə və bir neçə millət vəkilinin kəskin şəkildə etirazlarına baxmayaraq, Parlament aprelin 27-də keçirilən son iclasında səs çoxluğu ilə hakimiyyətin Azərbaycan Türk kommunistlərinə verilməsi şərti ilə 6 maddədən ibarət qərar qəbul etdi. Bu qərarla deyilirdi ki, milli hökumət Azərbaycan Cümhuriyyətinin tam müstəqilliyinin qorunub saxlanması, yeni yaranan hökumətin müvəqqəti orqan olması, hökumət idarələrindəki köhnə qulluqçuların tutduğu vəzifələrində qalması, hökumət və parlament üzvlərinin həyat və mülkiyyətlərinin toxunulmazlığının təmin edilməsi, Milli ordunun saxlanması, siyasi partiyaların sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərməsi, XI ordunun dəmiryolu ilə birbaşa Türkiyənin yardımına gətirilməsi şərtlərlə hakimiyyəti Azərbaycan Türk bolşeviklərinə təslim edir.